

Waar blijft het bewustzijn?

Ik veronderstel dus even dat alles wat ik zie onwaar is; ik geloof ook dat er nooit iets bestaan heeft van de vooronderstellingen die mijn bedriegelijke geheugen me geeft. Ook heb ik geen zintuigen; lichaam, gestalte, uitgebreidheid, beweging en plaats zijn fantasieën. Wat kan er dan nog waar zijn? Misschien dit ene, dat er niets zekers bestaat. [...] Denken? Hier vind ik het: het denken bestaat; dit is het enige dat niet van mij kan worden afgenomen. Ik ben, ik besta, dat is zeker. Maar hoelang? Natuurlijk zolang ik denk; want het zou wel eens kunnen dat ik plotseling helemaal ophoud te bestaan, als ik ermee ophoud enige gedachte te hebben. Nu neem ik niets aan dan wat noodzakelijk waar is; ik ben dus in strikte zin alleen maar een denkend ding. Descartes, Meditaties, 1641.

In een aantal recente films als *The Matrix*, *Memento* en *Abre Los Ojos* (Open Your Eyes) komt de idee naar voren dat de werkelijkheid wel eens minder werkelijk kan zijn dan we denken. Na het zien van deze films dringt de vraag zich op of er eigenlijk wel een werkelijkheid bestaat en of wij zélf eigenlijk wel bestaan. ‘Ik denk, *dus* ik besta’, heeft Descartes ons geleerd, dat is onze laatste zekerheid. Het is de ratio die de mens kenmerkt en alle andere eigenschappen, zoals ervaring, gevoel en geloof, zijn onbetrouwbaar en dus onbelangrijk. Dit zogenaamde rationalisme heeft een enorme invloed gehad op het huidige mens- en wereldbeeld. Alleen feitelijke, logische kennis telt mee. Ervaringskennis, die gebaseerd is op de zintuigen, is per definitie onbetrouwbaar. Niet de religie, maar de wetenschap moet daarom de vraag beantwoorden waarom wij bestaan.

Ondertussen heeft de idee dat de mens wordt gekenmerkt door ratio en bewustzijn behoorlijk schade opgelopen. Dankzij Freud, de grondlegger van de psychoanalyse, weten we dat veel motieven van de mens voortkomen uit onbewuste psychische processen (driften). De mens heeft maar een beperkt inzicht in en invloed op zijn eigen gedachten en daden. Een ander probleem is de ontdekking dat bepaalde diersoorten, zoals dolfijnen en apen, ook een soort van bewustzijn bezitten. Deze dieren kunnen ‘zelf’ onderscheiden van ‘niet-zelf’ en zijn bovendien in staat te communiceren door middel van een primitieve vorm van taal. De grens tussen mens en dier is niet zo scherp als we altijd hebben gedacht. Ook de grens tussen mens en machine is steeds meer aan het vervagen. Tegenwoordig kunnen geavanceerde apparaten mentale functies van de mens, zoals rekenen en schaken, nabootsen. Het is slechts een kwestie van tijd voordat de eerste ‘sociale’ robots zullen ontstaan. Als laatste (eigenlijk als eerste) hebben de filosofen Kant en Hume weinig heel gelaten van het klassieke rationalisme. Niet het denken, maar de *ervaring* is de manier waarop mensen kennis verkrijgen van hun omgeving en van zichzelf.

Hoewel het rationalisme van zijn voetstuk is gevallen, heeft dit binnen de natuurwetenschap niet geleid tot een herwaardering van de ervaringskennis. Integendeel, de vergaande twijfel aan de waarde en invloed van ratio en bewustzijn heeft ertoe geleid dat veel natuurwetenschappers simpelweg ontkennen dat het bewustzijn realiteit is. Hun motto is: ‘Ik denk *dat* ik besta’. Hiermee wordt de enige zekerheid die de mens nog restte, zijn zelfbewustzijn, hem ook uit handen genomen. De Amerikaanse filosoof Daniel Dennet schrijft in zijn boek ‘Het bewustzijn verklaard’ dat het gevoel van persoonlijke identiteit slechts een produkt is van opvoeding en van *self-talk*. Deze self-talk houdt in dat de mens niet alleen tegen anderen spreekt, maar dat hij ook een voortdurende dialoog voert met zichzelf, waarbij hij zich letterlijk en figuurlijk een zelfbewustzijn *aanpraat*. Een ‘verzonnen

zelf' dus. Ons bewustzijn is niet meer dan een verzameling verhaaltjes of sprookjes die het brein aan zichzelf vertelt. In het dagelijkse leven hebben we het gevoel dat ons bewustzijn ons doen en laten voortdurend bepaalt, maar dat is een illusie. Het bewustzijn is feitelijk niet meer dan een getuige of bijproduct van processen die zich op een biologisch-fysiologisch niveau afspelen.

Deze vergaande vorm van materialisme kwam ik laatst ook tegen in het populaire tijdschrift 'Intermediair'. In een interview geeft Bas Haring, deskundige op het gebied van kunstmatige intelligentie, aan dat hij geen fundamentele verschillen ziet tussen mens, konijn en machine. Alledrie hebben ze een eigen wil, een vorm van bewustzijn en de mogelijkheid om lief te hebben. Hoewel hij onderscheid blijft maken tussen mensenliefde, konijnenliefde en machineliefde, weigert hij te erkennen dat het hier gaat om totaal verschillende dingen. 'Dat de mens niet meer is dan een machine vind ik helemaal niet zo'n bijzonder gegeven. Veel interessanter - ook in wetenschappelijk opzicht - is de vraag waarom we het zo vervelend vinden om toe te geven dat we machines zijn. We willen het eigenlijk veel liever niet weten. Sterker nog, we zijn zodanig voorgebakken dat we zoiets nauwelijks kunnen toegeven. [...] De meest interessante vraag hier is: waar komt toch in hemelsnaam de arrogantie en naïviteit vandaan dat wij denken dat onze liefde fundamenteel anders is dan de liefde tussen konijnen? Waarom ben jij er zo sterk van overtuigd dat de wil die ik heb een andere is dan die mijn computer heeft? Hoe komt dat? Waar baseer jij die overtuiging op? Dat is gewoonweg grootheidswaan! [...] Begrippen als Wil, Bewustzijn, Liefde stellen ons in staat om te praten over die verschrikkelijk ingewikkelde machine die we zijn, maar bestaan niet werkelijk.'

Een sterk staaltje drogredeneren, lijkt mij. Wanneer je als uitgangspunt neemt dat de mens niet meer is dan materie, terwijl dit in tegenspraak lijkt te zijn met elke menselijke ervaring, dan kun je vervolgens niet concluderen dat we *dus* voorgebakken zijn om te ontkennen dat we niets dan materie zijn. In plaats van aan te tonen dat het menselijke bewustzijn niet bestaat, verwijst hij alleen maar naar zijn eigen uitgangspunt; een cirkelredenering dus. Dit is in mijn ogen geen wetenschap meer, maar je reinste bedrog! Bovendien, wie is hier eigenlijk arrogant? Degene die zijn eigen ervaring en die van anderen serieus neemt, of degene die tegen beter weten in ontkent dat de menselijke ervaring van bewustzijn ergens naar verwijst en die dus 99.9 % van de mensheid uitmaakt voor arrogant? (uitgezonderd de 0.01 % van de mensheid die gelooft dat de mens alleen maar materie is). En dan nog, hoe wil hij gaan aantonen dat de liefde van mens en konijn fundamenteel *gelijk* zijn? Het is niet voldoende om te zeggen dat ze veel op elkaar lijken.

Trouwens, Bas Haring doet net of hij een nieuw idee uitwerkt, maar in feite is het materialisme al zo oud als de Griekse filosoof Democritus. De stof – geest discussie wordt al eeuwenlang gevoerd, waarbij de hoofdvraag is of de materie (hersenen) het gedrag en het bewustzijn voortbrengt (materialisme) of dat het bewustzijn (geest) de materie in beweging zet en daardoor gedrag veroorzaakt (idealisme). Het is zeer onzeker of het antwoord hierop ooit gevonden zal worden. In feite hebben hier we te maken met een correlatie tussen een hersentoestand, een bewustzijnstoestand en gedrag, waarbij niet valt af te leiden wat wat veroorzaakt. Ouweneel schrijft in zijn boek 'Hart en ziel': 'Het Ik is van het lichaam onderscheiden zoals het middelpunt onderscheiden is van de cirkel; maar anderzijds is mijn Ik zonder mijn lichaam geamputeerd, zoals ook het middelpunt zonder de cirkel nog slechts een kale punt is, dat nergens meer het midden van is.' De interactie tussen gedrag, fysiologie en bewustzijn is veel complexer dan Bas Haring wil erkennen, hoewel het logisch is dat hij dit niet ziet. De huidige natuurwetenschap heeft namelijk sterk de neiging om de

zeer complexe werkelijkheid te reduceren tot iets simpels en dan te doen alsof ze de hele werkelijkheid begrijpt. Deze reductie leidt tot het volgende rijtje: filosofie < psychologie < neurobiologie < kunstmatige intelligentie, waarbij Bas Haring als deskundige op het gebied van de kunstmatige intelligentie, denkt dat het aan hem is om uit te maken wat de mens nu eigenlijk wel of juist niet is. Grenzeloze arrogantie, al zeg ik het zelf! Je laat de beoordeling van een gedicht toch ook niet over aan een scheikundige, omdat hij alles afweet van de samenstelling van inkt?

Ik sluit dit artikel af met een gedicht van Gerrit Achterberg:

Cogito ergo sum

Gij nam zelfstandigheden aan
tegen uw eigen lichaam in;
doorbrak uzelve met begin
en liet het einde van u gaan,

verloren in eigenwaan.
Met alle stof in wisseling,
zijt gij het onbekende ding,
dat altijd voor u had gestaan;

bereikte gij de buitenkant
der huid, die in u overging
tot waar gij zegt: ik denk, ik ben.

Nu staat gij voor uw eigen zin
met geen bewustzijn in verband,
dat zeggen kan: ik zie, ik ken.

Het gedicht bestaat uit drie zinnen. De eerste zin drukt uit wat er bij Descartes is gebeurd: het 'ik' van de mens, de onstoffelijke geest, werd losgemaakt van het lichaam, en gezien als iets dat totaal anders is dan het lichaam. Volgens Achterberg een daad van menselijke hoogmoed. De tweede zin drukt de logische consequentie daarvan uit: de geest staat met de stof in wisseling, maar blijft voor de mens ten diepste onbekend. De derde zin gaat over het uiteindelijke gevolg: de mens is vervreemdt van zijn eigen 'ik'.

Ard Tamminga

Gebruikte literatuur:

Interview met Bas Haring. Intermediair augustus 2003

Hart en ziel; een christelijke kijk op de psychologie. (1997) Dr. W.J. Ouweneel

De ziel te lijf. (1995) Piet Vroon